

BELH EKOLÜ COĞRAFYACILARINDAN EL-CEZİRE BÖLGESİ*

AL-JAZEERA REGION FROM BELH SCHOLL GEOGRAPHERS

Murat AĞARI**

ÖZ

Bu çalışmada İslam coğrafyacılarının oluşturduğu Irak ve Belh ekollerine değinilmiştir. Hususi olarak Belh ekolünün önemli temsilcileri olan İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî'nin sırasıyla Sûretü'l-Ard, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Ahsenü't-Tekâsim adlı eserlerinin el-Cezîre bölgesi hakkında verdikleri bilgiler anlatılmıştır. El-Cezîre hakkında verilecek bilgiler sadece coğrafyanın fiziki özelliğinin dışında sosyal tarih açısından son derece kıymetli bilgiler mevcuttur. Bunun yanında siyasi tarih olarak tasnif edebileceğimiz bilgilere de yer verilmiştir. Bölgenin nüfus bakımından yoğun bir yer olmasından dolayı ticari faaliyetlerinin de yapıldığı bir havza olması yönünden öne çıkması açısından bu bilgiler anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Belh, el-Cezîre, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî

ABSTRACT

In this study, Iraq and Belh schools formed by Islamic geographers are mentioned. In particular, the information about al-Jazeera region in the works of Sûretü'l-Ard, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Ahsenü't-Tekâsim, respectively, İstahrî, İbn Havkal and Makdisî, who are the important representatives of the Belh school, are explained. The information to be given about al-Jazeera includes not

* Bu makale 05.06.2023 tarihinde dergimize gönderilmiş; 06.06.2023 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 26.06.2023 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Murat Ağarı, Belh Ekolü Coğrafyacılarından El-Cezeri Bölgesi, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi, Cilt/Sayı: 3-1 (2023)*, Karabük 2023, s.31-54.

ISSN 2791-9900/e-ISSN 2822-2253, DOI: 10.7596/abbad.31072023.002

Bu makale, 20-23 Ekim 2022 tarihleri arasında Namık Kemal Üniversitesi tarafından düzenlenen VIII. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresinde bildiri olarak sunulan çalışmadan geliştirilmiştir.

** Prof. Dr., Karabük Üniversitesi Tarih Bölümü, muratagari@karabuk.edu.tr, Orcid ID: 00000003 1720 4598

only the physical characteristics of the geography, but also extremely valuable information in terms of social history. In addition, information that we can classify as political history is also included. Since the region is a densely populated place, this information is explained in terms of being a basin where commercial activities are also carried out.

Keywords: Belh, al-Jazeera, İstahrî, İbn Havkal, Makdisî

GİRİŞ

İslâm coğrafyacıları Irak ve Belh ekolleri olmak üzere iki farklı kategori altında eser vermişlerdir. Belh ekolü coğrafyacıları eserlerini İslam dünyasına hasrederek, sadece Müslümanların yaşadıkları coğrafyalar hakkında bilgi vermişler, dünyanın kalan kısmı konusunda suskun kalmışlardır. 20 civarında başlık altında verilen bu coğrafyalar arasında el-Cezîre bölgesi de bulunmaktadır. İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî bu ekolün önde gelen isimleridir. Bu bildiride, İbn Havkal (IV. /X. yüzyıl) *Sûretü'l-Ard (10. Asırda İslâm Coğrafyası)*, İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra) *Ülkelerin Yolları* ile Makdisî'nin (ö. 390/1000 civarı) *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)* adlı eserlerinde İran ve Kirman üzerine verdikleri bilgilere yer verilecektir. Bildiride öncelikle söz konusu iki ekol hakkında bilgi verilecek ve ekollerin temsilcilerinin hayatlarına değinilecektir. Ardından Belh ekolüne mensup müelliflerin eserlerinde bulunan bilgilere yer verilecek ve gerekli görüldüğü yerlerde açıklamalar yapılacaktır.

Klasik Dönem Coğrafya Ekolleri

İslâm coğrafyacılığının klasik dönemlerini 9. ve 10. yüzyıllar oluşturur. 9. yüzyılın ortalarında Irak'ta tasvirî coğrafya ekolü, 10. yüzyılda da Belh coğrafya ekolü ortaya çıkmıştır. Irak'ta ortaya çıkan ekolün en önemli temsilcileri İbn Hurdazbih (ö. 300/912), Ya'kubî (ö. 292/905), Mes'ûdî (ö. 345/958), İbnü'l-Fakîh (ö. 289/902), İbn Rüsteh (ö. 300/913'ten sonra) ve Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948) iken, Belh coğrafya ekolünün önemli temsilcileri Belhî (ö. 322/934), İstahrî (ö. 340/952'den sonra), İbn Havkal (ö. 367/977'den sonra) ve Makdisî'dir (ö. M. 10. yüzyılın sonları). Irak coğrafya ekolü ile Belh coğrafya ekolü arasındaki en temel farklılık, "bölgesel coğrafyaya geçiş" olarak adlandırabileceğimiz yeni yapılanma biçimidir. Irak coğrafya ekolünün temsilcileri "Ekümenik/Yaşanabilir Dünya"yı bir bütün olarak ele alıp eserlerinde bir dünya tasnifine ve tasvirine yönelirler. Halbuki Belh coğrafya ekolünün temsilcileri, Dünya tasvirinden ziyade, İslâm ülkelerinin ve halklarının geniş ve ayrıntılı anlatımları üzerinde dururlar. Çalışmalarında, İslâm topraklarının dışında kalan ülkelerin bahislerine yer vermezler. IX. ve X. yüzyıllar arasındaki bu ayrım, ilerleyen ve genişleyen İslâm coğrafyası ile birlikte bu coğrafyanın detaylarını bilmenin bir zorunluluk

olması ile açıklanabilir ve ayrıca değişen ve gelişen koşulların İslâm dünyasının daha detaylı tanınmasını gerektirdiği söylenebilir.¹

İbn Havkal (4./10. Yüzyıl) Sûretü'l-Ard

Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal olarak bilinmektedir. Arap seyyah ve coğrafya alimidir. Doğum tarihi bilinmemekle beraber Nusaybin'de doğduğu belirtilmektedir. Hayatının ilk dönemlerini burada geçirmiştir. Fâtimilerin hizmetinde geçen istihbarat ve ticaret hayatı vardır. Hayatının belki de en bilinen noktası 331 yılı Ramazan'ında (Mayıs, 943) İslam topraklarını dolaşmak üzere yola çıkmış olduğudur. Bunu bizzat eserinde belirtmektedir. Magrib, Endülüs, Batı Sudan bölgesini 336-340, Mısır, Ermenistan, Azerbaycan bölgesini 344, Horasan, Irak ve Fars bölgesini de 350-358 yılları arasında dolaşmıştır. Muhtemelen 340/952 senesine doğru İstahrî ile karşılaşmıştır. Onun talebi üzerine haritalarını tashih etmiş ve eserinin gözden geçirmiştir. Ancak daha sonra Ceyhânî, Kudâme b. Cafer ve İbn Hurdazbih gibi kendinden önce yetişmiş alimlerin eserlerini de gözden geçirerek kendi eserini yazmak ihtiyacı hissetmiştir. Muhtemelen 367/977'den sonra vefat etmiştir. Sûretü'l-Ard, (İbn Haykal, 2017) İbn Havkal'ın coğrafyaya dair değerli malumat veren ve İslam Atlası olarak nitelendirilen eseridir. Bu eser ilk olarak M. J. de Goeje tarafından ACES'nin 2. cildi olarak 1873 yılında yayınlanmıştır. Daha sonra Kramers tarafından eserin yeni Arapça metni yeniden Leiden'de 1938 yılında basılmıştır.²

İbn Havkal eserinde “el-Cezîre” başlığı altında bölgeye dair bilgileri verir:

- “Dicle-Fırat nehirleri arasında kalan el-Cezîre bölgesi Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar'ı içine alır. Haritada gösterildiği gibi, Fırat Rum diyarından çıkar. Eskiden Müslümanlara ait olan Malatya'ya 2 günlük mesafeden, bu şehirle Şimşat arasından akar. Sonra, Samsat, Cıs-r-i Menbic (Birecik) Bâlis, Rakka, Karkısiye, Rahba, Hit, Enbar şehirlerine uğrar. Enbar'ın kuzeyinde el-Cezîre toprağı sona erer. Sınır buradan kuzeye dönerek Tekrit'e varır, el-Cezîre sınır buradan Dicle boyunca kuzeye Sinn'e, oradan Hadise, Musul boyunca Cezîret-i İbn Ömer (Cizre)'e varır. Oradan Amid'e uzanır. Amid'den batıya döner, Ermeniyeye (Doğu Anadolu)'nın güneyinden Samsat'a varır. Sonra Fırat nehrinin kaynağına doğru kıvrılır. İslam hududundan ilk başladığı yere varır. Dicle'nin kaynağı her ne kadar bugün Rum toprağı olsa da uzun müddet Müslümanların elinde kalmış, İslam birkaç konak daha içeriye nüfuz etmiştir. Fırat'ın doğusuyla,

¹ Murat Ağarı, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2008, s.169-170.

² Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2002, s.349-350.

Dicle'nin batısında el-Cezîre şehirleri, köyleri bulunur. İçlerinde bu bölgenin dışında olanlar da vardır, bunlardan bahsedeceğiz.”³

- “el-Cezîre geniş, değerli bir iklim (bölge)dir. Verimli olması dolayısıyla sakinleri refah içindeydi. Mallarının gelirinin çok olması, durumun iyi olması dolayısıyla sultanına çok vergi toplanıyordu. Şimdi durumu bozuldu, değişti. Mallan başkasına geçti, adamları mahvoldu, kahramanları Hıristiyan oldu. Bağdad alimlerinin reislerinden birinin el-Cezîre için “*Kahramanlar ocağı, adam, at, silah, hile, şiddet kaynağıydı.*” dediğini duyduk.”⁴

- “el-Cezîre'nin mesafelerine gelince, Malatya sınırındaki Fırat nehrinin kaynağından (kaynak Erzurum civarında) Samsat'a 2 gün, Samsat'tan Cısr-i Menbic (Menbic köprüsü)'e 4 gün, buradan Bâlis'e 4 gün, buradan Rakka'ya 2 gün, buradan Enbar'a 10 gün, buradan Tekrit'e 2 gün, buradan Musul'a 5 gün, buradan Amid'e 14 gün, Amid'den Samsat'a 3 gün, Samsat'tan Malatya'ya 3 gündür. Musul'dan Beled'e 1 konak, buradan Nusaybin'e 5 gündür. Nusaybin'den Sincar'a 3 gün, Sincar'dan Nusaybin'e 5 gündür. Nusaybin'den Ra'sülayn'e 3 konak, buradan Rakka'ya 4 gündür. Ra'sülayn'den Harran'a 3 gün, Harran'dan Menbic köprüsü'ne (Birecik'e) 2 gündür. Harran'dan Urfa'ya 1 gün, Urfa'dan Samsat'a bir gündür. Harran'dan Rakka'ya 3 gün, Rakka'dan Karkısıye'ye 4 gündür. Hânuka bu yolun ortasındadır. Hânuka'dan Araban'a 4 konak, Araban'dan Hıyal'a 2 konak, Sincar'a 0,5 konaktır. Sincar'dan Makisin'e 2 konak, buradan Münharık'a 1 gün, Münharık'tan Fırat'a 1 gündür. Münharık, Makisin'le Fırat arasında bir göldür, etrafının mesafesi 1 cerib (399 m.) veya biraz fazladır. Bu gölde mavi cam renginde tatlı su bulunur; derinliği, suyunun miktarı bilinmez. Ucuna ağır cisim bağlanmış ipe suyunun derinliği (kesin olarak ölçülmeye çalışılmış, tesbit edilememiştir. Eskilerden de bu konuda bilgi gelmemiştir. Habur'un arkasında 1 konak mesafede Araban yakınlarında Ubeydiye, Düneynir, Cahşiye, Talaban gibi çok sayıda şehir vardır, buraları göçebeler ele geçirmiştir. Halkından çok bu göçebeler hakimdir, mahsullerini de onlar alırlar. Etraflarındaki surlar halkı korumaz, sakinleri kendilerini kim korur idare, sevk ederse ona boyun eğerler. Fırat bölgesine güçlü bir hükümdar hâkim olursa emniyette olurlar, hükümdar zayıfsa mahvolurlar, ganimet olurlar.”⁵

- Nusaybin: “el-Cezîre'nin en büyük, en güzel, en sulu, en çok meyveli, en güzel gezinti yerlerine sahip, kaliteli buğday, arpa, üzüm üreten bol mahsullü şehirlerinden biri Nusaybin'dir. Nusaybin düz bir arazide kurulmuş büyük bir şehirdir. Suyu Bâluse denen bir dağın vadisinden çıkar. Bu yer Nusaybin'in en güzel yeridir. Su buradan çıktıktan sonra şehrin bostanlarına, tarlalarına yayılır,

³ İbn Havkal, 10. Asırda İslâm Coğrafyası, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017 s. 197.

⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.198.

⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.198-199.

birçok eve su girer, köşklerindeki havuzları doldurur. Bundan başka, şehir halkının yağmurla sulanan büyük çiftlikleri, bol sürüleri, hayvanları, mahsulleri vardır. Kahramanları ünlüdür. Manastırları, kiliseleri, gezinti ve rahatlamak için gidilen piknik yerleri vardır.”⁶

- “Nusaybin âmillikleri dört eşit paçaya ayrılır. Her rabun (dörtte birin) bir âmili (vergi memuru) vardır. 358/969 yılında, tahmini vergisinin Musul’da bulunan hükümdar Ebu Tağlib Gazanfer’e arzında hazır bulundum. Buğday, piriç, arpa, hububat cinsinden vergisinin miktarı 10.000 büyük çuvaldı. Her çuval 500 dirhem ettiğine göre ortalama 5.000.000 dirhem değerindeydi. Cemâcim âmilliğinin cizye ve diğer gelirleri 5000 dinardı. İçki vergilerinin geliri 500 dinar, arsalarından, koyunlarından, sığırlarından, bakliyat, meyveden elde edilen gelir 5000 dinardı. Merkez ve köylerdeki değirmenlerden, han, hamam, dükkân, ev gibi akarsulardan elde edilen gelir 16.000 dinardı. Dârâ ve Tur Abdin âmillikleri kuzeydeydi, en büyük âmilliklerdi. Tur Abdin’e komşu olan, mülkiyeti Seyfüddevle’ye ait olan Ebenin rustakının (âmilliği) tahmini geliri 2000 büyük çuval hububattı, 1.000.000 dirhem ediyordu. Böylece, ülke harap, halkı helak oldu. Zulümleri sebebiyle mâlikleri mahvoldular. Nusaybin’de zehri öldürücü meşhur akrepler vardır. Yakınında, 2 fersah uzaklıkta Mardin dağı bulunur. Tepesinde Bâzi’l-Eşheb (Kır Kartal) adıyla Hamdan b. el-Hasan b. Hamdan’a 57 ait müstahkem bir kale bulunur. Savaşla fethedilmez. Buranın etrafında çok zehirli yılanlar yaşar, zehirleri hemen öldürür. Mardin dağında makbul cam madeni bulunur. Bu maden el-Cezîre’nin diğer yerlerine, Irak’a, Rum’a sevk edilir. Diğer cam madenlerinden üstündür.”⁷

- Musul: “Musul ise Dicle nehrinin batısında, toprağı, havası sağlam bir şehirdir. Halkı Dicle’den su içerler. Şehirde Emeviler tarafından yapılmış bir kanal bulunur. Bu kanalın ortası 60 zira civarında derinliğe sahiptir. Musul’da bostan, ağaç azdı. Hamdaniler buraya sahip olunca çok ağaç, bağ diktiler, meyve, hurma, sebze çoğaldı. el-Cezîre bölgesinin sultanı buralarda oturur, evleri, divanları buradadır. Vergileri burada toplanır. Musul’un çeşitli bölgeleri, rustakları, bağlı şehirleri vardır. Vergileri eskisine göre çok artmıştır. Zira melun Hasan b. Hamdan ve oğlu Gazanfer halkın mallarını vergi karşılığı çok ucuza almış, gelirine, giderine, arsalarına el koymuş, Nusaybin’de olduğu gibi, hoşuna giden kişileri âmil tayin etmiştir. Parası çok artmış, israfta ileri gitmiştir. Zira, Musul’un âmillikleri Nusaybin’in âmilliklerinin birkaç katıdır, çiftlikleri çok, şehri büyük, sakinleri, çarşıları kalabalıktır. Çarşıları geniş, şerefi, büyüklüğü meşhurdur. Binaları taştan, kireçten yapılmış, eğlenceli bir şehirdir. Halkı Arap olup çeşitli kabilelere ait mahalleler vardır. Halkının çoğu Kûfe ve Basra’dan göçmüşlerdir. Büyük şehirlerden sayılır. Her çeşit çarşıdan ikişer, üçer, dörder

⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.199.

⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.202.

tane bulunur. Bir çarşıda 100 veya daha fazla dükkân yer alır. Şehirde o kadar çok otel, mahalle, hamam, meydan, saha, imaret bulunur ki, uzak yerlerden oraya gelirler, bolluğu, ucuzluğu, rahatlığıyla insanları cezbeder. Aynı zamanda Musul, Azerbaycan, Doğu Anadolu (Ermeniye), Irak, Şam bölgelerinin limanıdır. Göçebelere, çok sayıda kışlık yazlık yerleri vardır. Buralarda Rabia, Mudar, Yemenli Arap kabileleri, Hezbanıye, Humeydiye, Lâriye gibi Kürd kabileleri otururlar. Orada Benû Fehd, Benû Imran, Benû Şahac, Benû Eved, Benû Zübeyd, Benû Cârud, Benû Ebi Hıdaş, Benû Haşim, Saddamlar, Ömeriler vs. gibi Yemenli, Mudarlı zengin, cömert aileler, güzel binalar vardı. Hamdaniler onların ellerindeki mülkleri, malları alarak onları paramparça ettiler. Zengin, veren el iken fakir, muhtaç hale geldiler, etrafa dağıldılar. Kimi çölde helak oldu, kimi baskı altında kalıp öldü telef oldu. [Zamanımızda 560/1165 yılında Musul tarihte hiç olmadığı kadar mamurdur. Şehirde boş yer kalmamış, evler sur dışına taşmış, sur dışında çarşılar, hamamlar, oteller vs. kurumlar oluşmuştur.] Şehir hakkında anlattıklarımızdan buranın ne kadar nüfusa, silaha, gelire sahip olduğu, önemi, yeri, şerefi anlaşılır. Sultana verilen vergiler halkının, şehrin durumunu gösterir. *Yukarıda anlattığımız gibi, dünya ve üzerindeki insanlar mal ve para ile ayakta durur. Kendilerine verdikleri değer, yaşayışları, cömertlikleri, her hususta tasarrufları malik olduklarına göredir. Bu, bütün insanlara ders, anlayanlara aynadır. Bir kavim genel olarak böyle olmazsa hesaba katılmaz, onların hareket tarzına, siyasetine bakan olmaz.* Musul'un halkı kalabalık, köyleri, sarayları, sürüleri, hayvan vs.'si boldur. Büyük-geniş rustakları, nahiyeleri, küreleri vardır. Ninova rustakı bunlardandır. Bu rustakta Musul'un karşısında, Dicle'nin doğusunda eskiden Ninova şehri vardı. Bu şehrin izleri, halkı, suru meydandadır. Burası Yunus b. Metta peygamberin gönderildiği şehirdir. Bu rustak büyük önemli bir rustak olan Merc rustakına bitişir. Merc rustakı da geniş, çiftliği, hayvanı, sürüsü çok olan bir yerdir. Burada Suk el-Ahad (pazar günü çarşısı) denen bir çarşı bulunur. Bu şehirde çarşılar, belli zamanlarda kurulan Pazar vardır. Burası dağ kıyısından akan bir nehir üzerinde münbit, bolluk bir yer olup her taraftan eşya, ticaret malı, çiftçiler, Kürdler buraya gelirler. Bu nehir büyük Zab'a karışır. Bu rustaka Hazza arazisi ve rustakları komşudur. Bu rustakta büyük Zab akar. Suk el-Ahmed arasında. Bu rustakta Kefr-i Uzza denen bir şehir bulunup sakinleri Şahârice Hristiyanlarından zengin kişilerdir. Orta büyüklükte bir şehir olup çarşıları, çiftlikleri, bol nimetleri olan ucuzluk bir yerdir. Bedeviler buradan erzak alırlar, etrafına Kürdler konarlar. Kurâdâ, Bâzebâ birbirine yanaşık iki büyük rustaktır. Buralarda büyük çiftlikler yer alır. Bir çiftlik yılda 1.000 büyük çuval buğday, arpa veya pamuk çekirdeği (kozası) verir. Buranın cizye, sadaka geliri de diğer çiftliklerin gelirine yakındır. Bâhadra rustakı da büyüktür, çiftlikleri, geliri, kaynakları çoktur. Habur rustakında çok şehir, geniş âmillik bulunur. Bu rustak Sincar rustakına, Hıyal nahiyesine komşudur. Her

birinin zahire, kuru-yaş meyve bol geliri vardır. Ma'lasâyâ, Fişaburlar da önemli iki rustaktır. Zahire, gelir, ticaret bolluğu bakımından değerli, güzel yerlerden sayılır.”⁸

- Beled: “Beled Irak'ta mahsulü, malları, eşyası, alimleri çok, zengin rahat bir şehirdi. Nihayet, Nasıredeve İbn Hamdan oraya el koydu, onların elindeki her şeyi aldı, bir şey kalmadı. Onları darmadağın etti, keçileri, koyunları kalmadı. Sıkıntılar, felaketler onları yedi. Huzâa kabilesinin Mekke'den çıkarıldığı sırada şairlerinden birinin söylediği şu beyit gibi oldular: “*Sanki Hacun ile Safa arasında kimse yok. Mekke'de gece sohbet eden kalmamış.*”⁹

- Sincar: “Sincar, Beled'den 9 fersah uzaklıkta, bir dağın eteğinde, ovada bulunur. Akarsuları, pınarları, sulanan, sulanmayan yeleri vardır. Çiftlikleri iyicedir. Şehrin etrafında halkını koruyan taştan müstahkem bir sur bulunur. Burasına da uğursuzluk rüzgarları, zamanın felaketleri zarar verdi. Fiyatları ucuz, hayratı bol, soğuk ülkelerdeki gibi yazlık-kışık somak, ceviz, badem, zeytin, turunc, susam, nar gibi yaş kuru meyveleri bol bir yerdir. Irak'a, çeşitli yerlere gönderilir. Şehrin kuzey batısında Hıyal vadisi bulunur. Burası Diyar-ı Rabîa vadilerinden biri olup ağaçlık, bağlık, verimli, çiftlikleri, otları bol bir yerdir. Burada Benû Kuşeyr, Benû Nümyer, Benû Akil, Benû Kilab'a mensup Araplar oturur, kervanlara muhafızlık yaparlar. Zamanımızda el-Cezîre'de, Hit, Enbar bölgesi dışında Sincar'dan daha çok hormalık yer yoktur.”¹⁰

- Ra'sülayn: “Ra'sülayn taştan suru olan değerli bir şehirdir. Şehir sur içindeydi. Mezraları, değirmenleri, bostanları kendisine yetiyordu. Fakat Allah'ın kahrettiği, bir saç teli bırakmadığı, âleme ibret yaptığı zalim kişilerin zulmüne uğradılar. Burada Araplar, Musul'dan göçenler oturuyordu, mahalleleri, hiçbir İslâm diyarında olmayan 300'den fazla pınarları vardı. Hepsini dibi görünen saf sulardı. Çoğu akarsuydu, etraflarında demir ve ağaçla çevrili kuyular vardı. Bu kuyuların suyla dolu olduğu, içine bir şey düşmesin diye suyun üzerinin kapalı olduğu rivayet edilir. Yine rivayete göre birçok kuyuya ip sarkıtarak yüzlerce zira derinliğine inmişler, dibini bulamamışlardı. Bu sular toplanıp nehir olur, yer üstünde akarak Habur ırmağını meydana getirirdi. Karkısıye tarafına akardı. Etrafında Ra'sülayn halkının 20 fersah boyunca uzanan köyleri, mezraları, ırmak üzerinde çok sayıda çiftliği, ağacı, bağı olan rustaklar nahiyeler vardı. Ayrıca yağmur suyuyla sulanan çiftlikleri, mezraları bulunuyordu. Bütün bunlardan bugün Arapların, Rumların hücumlarından korkan az sayıda insan kaldı. Saraylarından birini kale haline getirdiler, tehlike anında buraya sığınıyorlar. Habur ırmağı üzerinde yerlerini gösterdiğim, tarifini yaptığım şehirler bulunur.

⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.202-205.

⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.207.

¹⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.207.

Bunlardan biri Araban olup hoş, pamuğu bol bir yerdir. Buradan Şam'a diğer yerlere pamuk sevk edilir. Etrafında müstahkem bir sur bulunur. Surun arkasından adamlar şehri korur. Sükeyr el-Abbas da hoş ürünleri, adamları olan bir yerdir. Talaban, Cahşiye, Tüneynir, Ubeydiye de aynı şekilde birbirine benzeyen şehirlerdir. Buralarda da geniş bir rustakta, geniş bir iklimde, âmillikte olan bütün şeyler, ağaçlar, bağlar, makbul ayvalar vardır."¹¹

- Amid: "Amid şehri Dicle'nin batısında nehre bakan ve 50 adam boyu yükseklikte bir tepe üzerindedir. Etrafında siyah değirmen (granit) taşından inşa edilmiş bir sur bulunur. Taşları çok siyah olduğu için bu sur uğurlu sayılır. Zira, el-Cezîre'deki siyah değirmen taşı buradandır. Yeryüzünde bu taşın benzeri yoktur. Irak'ta bu taştan yapılmış değirmen taşları 50 dinara, biraz aza, fazlaya satılır. Ahlat'ın suru, camii, binalarının çoğu bu taştandır. Amid Camii de bu taştandır. Yalnız Ahlat Camii'nden daha küçüktür. Amid surunun içinde pınarların önünde tarlalar, sular, değirmenler vardır. Şehrin çiftlikleri, rustakları, sarayları, mezarları vardır. Yardıma gelen olmadığı için düşman tarafından tahrip edildi. Bu şehrin surundan başka Müslümanların büyük ve müstahkem hududu (sağrı) kalmamıştır. *Savaşçı olmadan silah, sur fayda vermez. Eğer bu halde kalırsa başlarına felaket gelmesinden korkulur. Zira, sultanları sadece minberlerde kendi adlarının anılmasını, kendileri için dua edilmesini isterler. Hudutların silah, mal, hayvan, asker ve hazırlıkla takviye edilmesiyle ilgilenmezler. Sadece temenni, minberlerde künye, lakap söylenmesiyle hudut korunmaz, düşmana zarar verilmez. Zira onlar adam toplamak, müdafaa etmekle, halkın salâhiyle uğraşmıyorlar. Zannederim duyduğuma göre Amid halkı şehirlerini düşmana teslim edip cizye vermeyi kabul ettiler. Şehri Allah koruyor. [Ben 534/1139-1140 yılında Amid'e vardım, şehirde pek az şey kalmıştı. Hala önemli kişilerden, ulema ve fuzaladan, ilim, hikmet, fıkıh, edep sahiplerinden zenginlerden, cömert ve yabancılara ikram edenlerden bir grup vardı. Nisan Oğulları onlara zulmediyorlar, mallarını müsadere ediyorlar, koydukları vergilerle baskı yapıyorlardı. Bu hal bu kişileri vatanlarından, ailelerinden uzaklaştırdı, dağıttı. Evleri harap oldu, çarşılarında sağlam, meskûn dükkân kalmadı. Ayrıca onlara öyle bir damga vurdu ki, içlerinden biri bir yere giderse canını, malını korumak için adını değiştiriyordu. Nihayet Selâhaddin'in eliyle Nureddin Muhammed b. Kara Arslan 579 (Mayıs 1183) yılı başında Amid'i fethetti. Kapılarını açtı, mukus vergilerini, kötü gelenekleri kaldırdı. İyi, cömert kişiler gibi davrandı. Şimdi şehrin halkının durumlarında canlılık belirdi, adalet yerini buldu.]"¹²*

¹¹ İbn Havkal, a.g.e., s.208-209.

¹² İbn Havkal, a.g.e., s. 209-210.

- Meyyafârikîn: “Meyyafarikin büyük, önemli bir şehirdir. Etrafında taştan sur, müdafaa engelleri, derin bir hendek vardır. Evleri birbirine bitişik, sokakları dardır. Büyükçe bir cami vardır, etrafında ağaçlar, sular bulunur, havası biraz rahatsız edicidir. Mardin bir dağın tepesinde kurulmuş müstahkem bir kaledir. Alınması mümkün değildir. Kale etrafındaki dağlara, ovalara bakar. Diğer dağların tepeleri ona yetişemez. Kalede bol miktarda erzak, savaşçı, silah bulunur, kuşatmak mümkün değildir. Kalenin alt tarafında güneyde mamur, oturanlarla dolu, çarşıları, dar bir rabzası vardır. Mardin kalesi Ra’sülayn, Habur, Sincar ovalarına bakar. Suyu arkılarla gelir. Şimdileri şehir büyüklüğü, halkı çoğaldığı için yağmur sularını toplamak maksadıyla sarnıçlar yapıldı. Mardin’in çok lezzetli meyveleri, geniş bağlan, temiz havası vardır, ucuzluk yeridir. Buradan 4 fersah güneyde, ovada Düneysir pazarı denen köy bulunur. Eskiden insanlar her pazar günü burada alış-veriş için Pazar (panayır) kurarlardı. Buraya her taraftan mal getirirlerdi. Şimdi burası büyüdü, mamur oldu. Hanlar, oteller, çarşılar yapıldı. Her yerden insanlar gelip yerleştiler, geliri, vergileri arttı. Hısn-ı Keyfa ise çeşitli kollar olan müstahkem bir kaledir. Batı taraftan Dicle’ye bakar, dağlar arasındadır. Burada sarp dağlar, vadiler bulunur. Önünde Dicle üzerinde güzel yüksek bir köprü vardır. Bu köprüyü 515/1121 yılında Fahreddin Kara Arslan b. Davud yaptırmıştır. Kalenin alt tarafında bir rabazı vardır. Burada çarşılar, hamamlar, oteller, taş ve kerpiçten yapılmış güzel evler yer alır. Hısn-ı Keyfî’nin mamur rustakları, çiftlikleri bulunur. Havası bilhassa yazın hastalığa müsaittir.] Cezîret-i İbn Ömer (Cizre) ağaçlık, meyvelik, sulan, gelir kaynakları çok verimli küçük bir şehirdir, etrafı surla çevrilidir. Rumlar gelince burada eğlenmemişlerdir. Burasıyla Musul arası 30 fersaktır. Burası devamlı tehdit altındadır. Sultan müsaade ederse devamlı ticaret yapılan şehirdir, Haricilerin, şeytanların hükmü geçmese kazanç yeridir. Burası doğu Anadolu, Rum diyarı, Meyyafarikin ve Erzen taraflarının iskelesidir. Buradan Musul’a bal, yağ, men (kudret helvası), peynir, ceviz, badem, fındık, kuru üzüm, incir vs. ile yüklü gemiler kalkar. Halkın çokluğu, verimliliğinin bolluğu bakımından bu bölgenin en mamur etrafı rahat şehridir. Erzen, Meyyafarikin gibi, evleri hoş, kiracıları, çiftlik sakinleri yok, sürüsü hayvanı az değildir.”¹³

Harran: “Harran, Rakka’dan daha büyük olup Sabiilerin şehri diye bilinir. Burada onların mabedi, Belh tapınağı gibi büyük tapınakları vardır. Bu tapınakta ibadet ederler, bunu ulularlar, tapınağın Hz. İbrahim’e ait olduğunu söylerler. Harran’da ağaç, su azdır, yağmur suyuyla ziraat yapılır. Büyük rustakları, küreleri vardı. Şimdi Rumlar çoğunu aldılar. Benû Akıl, Benû Nümeyr Arapları buraya musallat oldular. Şimdi şehirde, rustaklarında bir şey kalmadı. Harran iki günlük uzaklıktan dağların çevirdiği bir ovada bulunur.”¹⁴

¹³ İbn Havkal, a.g.e., s.210-212.

¹⁴ İbn Havkal, a.g.e., s.213.

Urfa: “Urfa bu ovanın kuzey batısında yer alır. Orta derece, halkının çoğu Hristiyan bir şehirdir. Şehirde 300’den fazla kilise, manastır vardır. Rahipleri bulunur. Burada Hristiyanların en büyük, en güzel kilisesi yer alır. Şehrin çok sayıda bostanı, tarlası vardır. Şehir Kefertûsa’dan daha küçüktür. Ayrıca, burada Hz. İsa’nın mendili vardı. Nikephoros Phokas seferlerinden birinde Urfa’yı kuşattı, amanla teslim aldı. [580/ 1184 yılında bahsedilen büyük kiliseden ancak büyük kemer ayakta idi, diğer kısımları yıkılmıştı]. Cisir-i Menbic (Bilecik köprüsü), Samsat suları, bostanları, ağaçları bulunan ve Fırat’ın batısında yer alan iki nezih şehirdir. Şimdi gerilemişlerdir.”¹⁵

Karkisiya: “Karkisiya Habur ırmağı kıyısında bostanları, bol ağaçları, meyveleri olan nezih bir şehirdir. Vaziyeti kötüleşmiş olmasına rağmen kışın buradan ve Habur’dan Irak’a meyve götürülür. Burasıyla hoş bir şehir olan Hânuka arasında 2 günlük mesafe vardır. Hânuka’yı Rahba sahibi Mâlik b. Tavk kurmuştur. Mâlik b. Tavk’un şehri Rahba, Fırat’ın doğusunda Hânuka’dan büyük, ağacı, suyu bol bir şehirdir. Güzel bir suru, hurması, meyvesi, sulanan tanını vardır. Burası da gerilemiştir. Hit, Fırat’ın batısında orta bir şehir olup kalesi vardır. Bahsettiğimiz şehirlerin en mamurudur. Irak’ın batı hududunda Tekrit’in karşısındadır. Tekrit ise Irak’ın kuzeyinde kalır. Hit şehrinde ünlü zahid Abdullah b. el-Mübarek’in kabri bulunur. Enbar Ebü’l-Abbas el-Saffah’ın devlet merkeziydi. Fırat’ın doğusunda mamur, kalabalık, hurması, ziraati, meyvesi bol, çarşıları güzel bir şehirdi, şimdi haraptır. Ünlü kıraat âlimi Ebû Bekr b. Mücahid bu şehirdedir. Kimse kıraat ilmi konusunda ona erişememiştir. Bu şehirden katiplik, fıkıh, ilim konularında çok sayıda reis (imam) yetişmiştir.”¹⁶

Tekrit: “Tekrit şehri Dicle’nin batısında olup yüksek bir dağa bakar, halkının çoğu Hristiyan’dır. Yanındaki dağın sırtında Kale denen bir yer vardır. Burası evleri, mahalleleri olan surla çevrili eski bir kaleydi. Hristiyan gruplar burada toplanırlardı. Hz. İsa ve Havariler zamanından kalma kiliseler, manastırlar bulunuyordu. Çok sağlam yapıldıkları için bozulmamışlardı. İçlerinde en büyük, en eski olanı el-Hadrâ kilisesiydi. Binaları kireç, taş, tuğla, çakılla yapılmıştı. Tekrit’in alt tarafında Dicle’den çıkan Düceyl kanalı bulunur, şehrin bazı evlerine, Samarra, Bağdad’a kadar Irak ovasına suyu ulaşır, buraları mamur eder.”¹⁷

Âne: “Âne, Fırat’ın ortasında, nehir ve ondan çıkan bir kanal tarafından çevrili olan küçük bir şehirdir. Fırat üzerinde suyla çevrili, ağaçları, evleri, camisi bulunan ada gibi birçok güzel şehir ve köy vardır. Kağnebi, Abdeliye, Nehiye gibi küçük şehire benzeyen yerler böyledir. Ağaçlık olanları hurmalık bağlarla

¹⁵ İbn Havkal, a.g.e., s.213-214.

¹⁶ İbn Havkal, a.g.e., s.214.

¹⁷ İbn Havkal, a.g.e., s.215.

kaplıdır. Hadise şehrinin camisi, çarşıları, kalabalık halkı vardır. Âlus daha küçük olup camisi, çarşısı, bulunur. Hizâne, Âlus'e yakın bir şehirdir. Bu şehirler suyla çevrili olmakla beraber, Fırat'ın iki tarafında mezraları, köyleri, akarları, sarayları bulunur. Hayratı çok, halkı refah içindedir. Dâliye Fırat nehrinin batı kıyısında küçük bir şehirdir. Şam'da Abbasilere karşı isyan eden Sahih el-Hâl (benli) burada yakalanmıştır.”¹⁸

Cûdi Dağı: “Cûdi dağı el-Cezîre (Cizre)'ye yakındır. Burada Semanın denen bir köy vardır. Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği gibi Nuh'un gemisi bu dağ üzerine inmiştir. Bu dağ Süğur bahsinde anlattığım Lükam dağına bitişir. Rivayete göre, Nuh'un gemisindeki adamların hepsi 80 kişiydi, Semanın köyünü bunlar kurmuştur. Bunların adıyla isim almıştır.”¹⁹

Hısn-ı Mesleme: “Hısn-ı Mesleme (Mesleme Kalesi)'ni Mesleme b. Abdümelik kurmuştur. Burada Emevilerden bir grup oturuyordu. Burası Fırat kıyısında yüksekçe bir yerdedir. Halkı yağmur suyu içerler, kuru tarım yaparlar. Tell Benî Seyyar küçük bir şehir olup çoğu Abbas b. Amr el-Ğanavi'ye, adamlarına aitti. Zamanımızda harap oldu, sonra imar edildi. Tekrar harap hale geldi. Burası Ra'sülayn'dan 1 konak uzaklıktadır. Tell Benî Seyyar harabeleri Bâcerevan harabelerine bitişir. Bâcerevan, Harran-Rakka yolu üzerinde verimli, nezih, geniş bir konaktır. Seruc verimli, şehri bulunan bir rustaktır. Şehrine de Seruc denir. Harran'ın kuzeyinde Menbic köprüsü tarafında müstahkem suru, bol üzümü, meyvesi, kuru üzümü olan bir yerdir. Kuru üzümlerden pestil, reçel yapılır, Harran'dan 1 gün uzaktadır. el-Cezîre'ye dair haberler özetle bunlardır. Şimdi durumu değişmiş, gerilemiştir.”²⁰

İstahrî'nin (Ö. 340/951-52'den Sonra) Ülkelerin Yolları

10. asır coğrafyacılarından. Tam adı Ebu İshak İbrahim b. Muhammed İstahrî'dir. Kerhî olarak da bilinir. Kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir yerde detaylı malumat bulunmamaktadır. Coğrafya kitabında hal tercümesi yoktur. İran'ın İstahr şehrendendir. Asya'nın çoğu bölgelerini Hint sınırına kadar, İslam sınırlarını tanımak amacıyla ziyaret etmiştir. İbn Havkal'in eserinden 340/952 yılı civarında İbn Havkal ile görüşmüş olduğunu anlıyoruz. İbn Havkal kendisiyle görüştüğünde, ona eserini teslim etmiş ve üzerinde birtakım değişikliklerde bulunmasını istemiştir. Bu durumda onun 10. asrın ilk yarısında hayatta olduğu ve muhtemelen de 340/952'den sonra vefat ettiğini söyleyebiliriz. *Mesâlikü'l-Memâlik* günümüze ulaşan eserdir. Eser ilk olarak J. H. Moeller tarafından 1839'da özet şeklinde yayınlanmış, daha sonra İngilizce tercümesiyle beraber 1849'da fasiküller halinde Hamburg'da tekrar basılmıştır. M. J. de Goeje

¹⁸ İbn Havkal, a.g.e., s.215-216.

¹⁹ İbn Havkal, a.g.e., s.216.

²⁰ İbn Havkal, a.g.e., s.216.

tarafından yapılan incelemesi 1870'te yayınlanmıştır. (Ağarı, 2002: s. 337-338) Eserin Türkçe çevirisi M. Ağarı tarafından yapılmış ve 2015 yılında basılmıştır.²¹

İstahrî eserinin 7. bölümde el-Cezîre hakkında bilgi verir:

- “el-Cezîre, Dicle ve Fırat arasındır. Rebî'a ve Mudar yurtlarından Fırat'ın çıkış yeri Rum ülkesinde Malatya'ya 2 günlük bir mesâfedir. Malatya ile Sümeysat arasından geçer ve Sümeysat, Cısr-i Menbic, Bâlis, Ksarkîsiye, Rahbe, Hit ve Enbâr'a kadar ilerler. Burada el-Cezîre'nin sınırına gelir. Kuzey yönünde, el-Cezîre sınırından Tikrît'e doğru döner. Tikrît, Dicle kıyısındadır. Buradan itibaren Sinnü'ye akar. Dicle, el-Cezîre, el-Hadîse, Musul, Cizre üzerinden gelir; daha sonra Âmid civarından geçer. Dicle, İrmeniyeye sınırının bir bölümünden başlar. Sonra batıya doğru ilerler ve Sümeysat'a varır. Burası İslâm sınırlarında Fırat sularının çıktığı yerdir. Biz de konuyu anlatmaya buradan başladık. Dicle'nin çıkış yeri Âmid'in üst tarafında İrmen sınırındadır. Dicle'nin doğusunda ve Fırat'ın batısında kalan şehirler ve köyler el-Cezîre'den sayılır. Aşağı yukarı bu şekildedir.²² Mesâfeler şöyledir: Malatya sınırındaki Fırat'ın çıkış yerinden Sümeysat'a 2, Sümeysat'tan Cısr-i Menbic'e 4, Cısr-i Menbic'den Bâlis'e 4, Bâlis'ten Rakka'ya 2 günlük mesâfedir. Rakka'dan Enbâr'a 20 merhaledir. Enbâr'dan Tikrît'e 2, Tikrît'ten Musul'a 6, Musul'dan Âmid'e 4, Âmid'den Sümeysat'a 3, Sümeysat'tan Malatya'ya 3 günlük mesâfedir. Malatya'dan Beled'e 1, Beled'den Nasîbîn'e 3, Nasîbîn'den Ra'sü'l-Ayn'a 3, Ra'sü'l-Ayn'dan Rakka'ya 4, Ra'sü'l-Ayn'dan Harran'a 3, Harran'dan Cısr-i Menbic'e 2, Harran'dan Ruhâ'ya 1, Ruhâ'dan Sümeysat'a 1, Harran'dan Rakka'ya 3 günlük mesâfedir.”²³

- “Şehirlerinin ve arazilerinin özelliklerine şu şekildedir: el-Cezîre şehirleri içerisinde en nezih ve yeşili en bol olanı Nasîbîn'dir. Burası, yer seviyesinde²⁴ büyük bir şehirdir. Sularının çıktığı yer, Bâlûsâ denilen dağın derinlikleridir. Yörenin en güzel mekânıdır; bağlara ve bahçelere doğru genişler. Bununla birlikte, şehirden uzakta yağmur suyu düşmeyen, sulanmayan çorak araziler çoktur. Burada Hıristiyanların büyük bir kilisesi, etrafında evler ve rahipler için uzlet yerleri vardır. Ayrıca bu yörede zehirli, öldürücü, büyük akrepler bulunur. Nasîbîn yakınlarında, yerden zirvesine kadar yüksekliği 2 fersah civarında olan Mardin dağı vardır. Ele geçirilmesi zor, zorlu ve güçlü bir kalesi mevcuttur. Burada zehirli yılanlar mevcuttur ve bunlar soktukları kişileri hızla ölüme götürür. Bünyesinde cam hammaddesini barındıran bir dağdır. Musul'a, Dicle'nin batısında bulunan bir şehirdir. Havası ve toprağı güzeldir. Dicle'nin

²¹ İstahrî, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin*, (çev: M. Ağarı), *Ayışığı* Kitapları, İstanbul, 2015, s.78.

²² Metinde “*hâricetun anhá likurbihâ minhá*” şeklinde geçmektedir.

²³ İstahrî, a.g.e., s.78-79

²⁴ “*Yer seviyesinde*” ifadesiyle yüksekte olmadığı kastedilmektedir.

suları haricinde su ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri bir su kaynakları yoktur. Sulanabilir ve yağmur suyu düşmeyen, sulanmayan çorak arazileri Dicle'nin doğusuna düşer. Burada üretilen meyveler başka yerlere götürülür. Burası avam şehridir.²⁵ Binaları kireç taşından yapılmazdır. Kireçtaşı gerçekten çok miktardadır. Beled, küçük bir şehirdir. Fırat'ın batısına düşer. Dicle dışında akarsuları vardır. Sulanabilir ve yağmur suyu düşmeyen ve sulanmayan çorak arazileri ile ağaçları çaktır.²⁶

Sincar, Sincar'a nisbet edilen dağın yakınında, Diyâr-ı Rebî'a'nın ortasında bir şehirdir. Sincar'da hurma yetiştirilir. el-Cezîre'de Sincar'ın dışında, Fırat kıyısında, Behî, Enbâr ve Tellü E'fer'de hurma yetiştirilir. Dârâ, küçük ve nezih bir şehirdir. Akarsuları, ağaçları, sulanabilir ve yağmur suyu düşmeyen, sulanmayan çorak arazileri vardır. Bir dağın eteğine kuruludur. Kefertûsa, yer seviyesindedir. Dârâ'dan daha büyük bir şehirdir. Akarsuları, ağaçları, sulanabilir ve yağmur suyu düşmeyen, sulanmayan çorak arazileri çoktur. Ra'sü'l-Ayn, düz bir alanda kurulu bir şehirdir. Arazisinde pamuk üretilir. Her biri temiz 300'den fazla su kaynağı vardır. Anlatıldığına göre, bu kaynaklar toplanarak, Karkisiye'ye doğru akan Habur nehrini oluşturur. Nehrin uzunluğu yaklaşık 20 fersahtir. Köyleri ve ekilebilir arazileri vardır. Ra'sü'l-Ayn, Kefertûsa'dan büyük şehirdir. Tarımla uğraşırlar. Evlerinin aşağılarında, bu su kaynaklarının olduğu yerlerde ağaçlar mevcuttur. Arazisi bereketlidir; ayrıca çok sayıda yağmur suyu düşmeyen, sulanmayan çorak arazileri vardır. Âmid, Dicle'nin doğusuna düşer. Oldukça güçlü ve görkemli bir sûru duvarı vardır. Burası ağacın ve tarımın bol olduğu bir yerdir. Cizre, Dicle'nin batısında küçük bir şehirdir. Su kaynakları ve ağaçları vardır. Şimşât, el-Cezîre'nin sugûrudur. Zira, Dicle'nin batısında, Fırat'ın doğusundadır. Malatya'ya gelince, Sugûru's-Şam bahsinde sugûrlardan bahsetmiştik. Biz burayı el-Cezîre'ye dâhil ettik. Zira, yakın olmaları dolayısıyla halkı kendisini el-Cezîreli olarak görür. Gerçekte de Şimşât, el-Cezîre'nin sugûrudur. Hadîse, Dicle'nin doğu yakasındadır. Gerçekten nezih bir şehirdir. Bağları, bahçeleri, ağaçları, ekilebilir arazileri ile yağmur suyu düşmeyen ve sulanmayan çorak arazileri vardır.²⁷

- "Sinnü, Dicle'nin doğu yakasındadır. Burası küçük bir şehirdir. 1 merhale yakınında Bârummâ dağı vardır. Dicle nehri Bârummâ dağını ortasından yarararak geçer. Buralardaki sularda katran ve nefit kaynakları vardır. Bârummâ dağı, batı yönünde el-Cezîre'nin ortalarına kadar uzanır. Söylenildiğine göre, Bârummâ dağı, doğuda Kırmân sınırında bulunan Mâsebezân dağının uzantısıdır. Mudar yurdu şehirleri içerisinde en büyüğü Rakka'dır. Rakka ve Râfika birbirine bitişik iki şehirdir. Her birinde Cuma Mescidi vardır. Her ikisi de Fırat'ın batı

²⁵ "medînetün *âmmetün*" ifadesini, muhtemelen seçkinleri yoktur şeklinde anlamak daha doğru olacaktır.

²⁶ İstahrî, a.g.e., s.80.

²⁷ İstahrî, a.g.e., s.80-81

yakasındadır. Suları ve ağaçları aynı derecede çoktur. Fırat'ın batısında, Rakka ile Bâlis arasında Sıffin toprakları vardır. Ammâr b. Yâsir'in kabri oradadır. Âsi bir grup tarafından öldürüldü; Allah ondan razı olsun. Rakka'da, Hz. Ali'nin (as), Sıffin zamanında, Beytü'l-Mâlini koyduğu mevki vardır. Harran büyüklükte Rakka'yı izler. Burası Sâbiilerin şehridir. Onların kuleleri/ sedenettühüm 17 tanedir. Orada ayrıva Sâbiilerin ululadıkları Musallâ tepesi vardır. Burası Hz. İbrahim Halilullah'a (as) nisbet edilir. Burası bahsettiğimiz şehirlerin arasındadır. Suyu ve ağacı azdır; yağmur suyu düşmeyen ve sulanmayan çorak bir arazisi vardır. Ruhâ, orta büyüklükte bir şehirdir. Halkın çoğunluğu Hıristiyandır. Orada 300'den fazla kilise ve rahipler için uzlet yerleri vardır. Burada bulunan büyük bir kilisenin İslâm dünyasında bir benzeri yoktur. Suları, bağ-bahçeleri ve ekilebilir arazileri çoktur. Kefertûsa'dan küçüktür. Cısr-i Menbic ve Sûmeysat, iki nezih şehirdir. Fırat'ın batısına düşerler ve her ikisinin de suları, bağ-bahçeleri ve ekilebilir arazileri ile yağmur suyu düşmeyen ve sulanmayan çorak arazileri vardır.”²⁸

- “Karkîsiyâ, Habur nehri kıyısındadır. Bağları, bahçeleri ve ağaçları çoktur; tarım yapılır. Nezih bir şehirdir. Rahbetu Mâlik b. Tavk, Karkîsiyâ'dan daha büyük bir şehirdir. Fırat'ın batı tarafına düşer. Suları ve ağaçları çoktur. Hît, Fırat'ın batısında orta büyüklükte bir şehirdir. Etrafında bir kale vardır. Bayındır ve gelişmiş bir yerleşim yeridir. Tikrît hizâsındadır. Abdullâh b. Mübârek'in kabri buradadır. Enbâr, orta büyüklükte bir şehirdir. Abbâsoğulları halifelerinin ilki el-Abbâs es-Seffâh döneminden kalma eserler vardır. Oturduğu ev buradaydı. Bayındır ve gelişmiş bir yerleşim yeridir. Fırat'ın doğusunda, hurması, tarımı ve ağaçları bol olan bir şehirdir. el-Cezîre çöllerinde el-Cezîre Rebî'a ve Mudar'dan kabileler yerleşiktir. Bunlar at, koyun ve deve halkıdır. Bunların az bir kısmı kırsalda yanlarındadır. Çoğunluğu köylerinde bulunur. Bunlar kırsal halkıdır. Zâb nehirleri 2 büyük nehirdir. Birleştiklerinde Dicle'nin yarısı kadar bir büyüklüğe erişirler. Daha büyük olanı Hadîse yönünde olanıdır. Bunun çıkış yeri Azerbaycân dağlarının yakınlarıdır. Tikrît, Dicle'nin doğusuna düşen bir yerleşim yeridir. Halkının çoğunluğu Hıristiyandır. Tikrît'in aşağı kısımlarında Düceyl nehrinin ağzı vardır. Dicle'nin bir koludur. Bağdâd Sevâdının çoğu yerini yaşanabilir bir hale getirir ve hatta kimi yerlerde Bağdâd'a yaklaşır.”²⁹

- “Âne, Fırat'ın orta kesimlerinde küçük bir şehirdir. Fırat'tan küçük bir körfez/ halic etrafını çevirir. Hısn-ı Mesleme, bana anlatılanlara göre Mesleme b.Abdülmelik'in ve Ümeyyeoğullarından bir topluluğun yeridir. Su ihtiyaçlarını yağmur sularından giderirler. Yağmur suyu düşmeyen ve sulanmayan çorak

²⁸ İstahrî, a.g.e., s.82.

²⁹ İstahrî, a.g.e., s.83.

arazileri vardır. Tellü Benî Seyyâr, küçük bir şehirdir. Ganîlerden Arap bir topluluk yerleşiktir. Coğunluğu Abbas b. Amr el-Ganevînindir. Bâcervân, nezih bir menzildir. Arazisi bereketli ve geniştir. Dâliye, Fırat'ın batısına düşen küçük bir şehirdir. Şam'dan çıkan Hâl'in sahibi tarafından ele geçirildi. Cudi, Cizre yakınlarında bir dağdır. Söylenildiğine göre, Hz. Nûh'un gemisi bu dağa oturmuştur. Alt tarafında, Semânîn olarak bilinen bir köy vardır. Yine söylenildiğine göre, Hz. Nûh'un yanında bulunanlar 80 kişiydiler ve bu köyü kurdular. Bu nedenle bu şekilde isimlendirildi. Yoksa, onlardan birisinin ismi değildir. Serûc, üzümü ve meyve çeşitleri bol, arazisi bereketli bir yerleşim yeridir. Harran topraklarında Serûc'a ait yerleşim yerleri vardır. Günümüzde de böyledir.”³⁰

Makdisî (Ö. 390/1000 Civarı) İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)

Tam adı Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Bennâ'dır. Lakabı Beşşârî olmasına rağmen Makdisî diye tanınmaktadır. 335/946 yılında Kudüs'te doğmuştur. Ahmed b. Tulun zamanında Akka kentinin kapılarını yapan el-Bennâ'nın torunudur. Adının Mukaddesi şeklinde anılması, Berlin yazmasını Hindistan'dan getirmiş ve müellifi ilk defa bu şekilde tanıtmış olan Sprenger'e aittir. Ancak Kudüs şehri Beyt-i Makdis diye bilindiğinden Makdisî şekli daha doğrudur. Esrinde kendisine ait hal tercümesi yoktur. Ancak kaba hatlarıyla, gençliğini Kudüs'te geçirdiğini, çok genç yaşta seyahate çıktığını, Endülüs ve Sicistan hariç İslam memleketlerini dolaştığını bilmekteyiz. Ahsenü't-Tekâsim, müellifin coğrafya üzerine olan eseridir. Eser iki eski el yazması halinde muhafaza edilmiştir. Söz konusu nüshalar de Goeje tarafından yayınlanmıştır. Berlin yazması *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* adını taşıırken, 1260 yılında istinsah edilmiş olan İstanbul yazması *Kitâbü'l-Ekâlim* adını taşımaktadır. En çok bilinen ve tanınan baskısı 1906 yılında yapılanıdır. Aynı baskı 1977'de ve F. Sezgin tarafından Frankfurt'ta tekrar yayınlanmıştır. (Ağarı, 2002: s. 365-366) Eserin Türkçe çevirisi A. Batur tarafından yapılmıştır.³¹

Makdisî, eserinde “Âkur” başlığı altında el-Cezîre hakkında bilgi verir:

Bu da önemli bir bölgedir ve peygamberlerin mezarları, evliyanın türbeleriyle ünlüdür. Nuh'un gemisinin karaya oturduğu Cudi dağı bu bölgededir ki, hayatta kalanlar burada gemiden inerek Semânîn şehrini kurdular. Allah'ın Yunus'un kavminin tövbesini kabul ettiği ve onlar için bir pınar halkettiği yer de buradadır. Zülkarneyn'in karanlık topraklara geçip gittiği geçit Akûr'dadır.”³² (el-Mukaddesî, 2015: s. 139)

³⁰ İstahrî, a.g.e., s.84.

³¹ el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim), (Çev: D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s.138.

³² el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, a.g.e., s.139.

Giris ile Dazyâne arasındaki tuhaf olaylar burada geçmiştir. Allah, Yunus için Yaktin ağacını orada bitirmiştir. Halkın kutsal nehri Dicle buradan doğar. Ziyareti hac ifasına denk sayılan Tövbe Tepesi'ndeki Mescid-i Yunus orada değil midir? Pek çok türbe ve harika yerler de buradadır. Ayrıca bu bölge Müslümanların uc bölgelerinden ve müstahkem kalelerindenidir. Örneğin Amid şu anda onların cihat bölgesi, Musul toplanma yerleri, Cezîret-i İbni Ömer konaklama kamplarıdır. Tüm bunlardan başka Irak'la Suriye arasındaki geçiş köprüsü ve Arapların İslamiyet sonrası menzilleridir. Bu bölge, en iyi cins atların diyarı, Irak'ın birçok bölgesinin tahıl ambarıdır. Bu bölgede fiyatlar düşük, meyveleri çok güzeldir. Burası, iyilikler ve dindar insanlar mekanıdır. İbni Ebû Üveys, Kesir b. Abdullah'ın babasından, onun da dedesinden duyarak naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Dört dağ, cennetin dağlarından; dört nehir cennetin nehirlerindedir. Dört savaş da cennet uğruna yapılan savaşlardır.” Bu dağların hangi dağlar olduğu sorulduğunda şu cevabı vermiştir: “Birisî Uhud'dur. O bizi sever, biz onu severiz. Biri Mecenne'dir ve cennet tepelerinden biridir; Diğeri Tûr dağıdır ki, cennetin dağlarındanıdır. Nehirlere gelince, bunlar, Nil, Fırat, Seyhan ve Ceyhan'dır. Savaşlar, Bedr, Uhud, Hendek ve Huneyn savaşlarıdır.” Fırat, bu bölgeyi bir yay gibi çevreler; Dicle, dillere destandır ve nimet kapısıdır. Bu bölge nimetlerle bezelidir; kutsal ziyaret yerleri, sınır şehirleri ve camileri vardır; ama eşkıyaların mekanıdır ve yolları sarptır. Sınır şehirleri Bizans tarafından harabeye çevrilmiştir.³³

Biz bu bölgeyi oraya yerleşen Arap boylarına göre taksim ettik. Buna bakarak onların yaşadıkları yerleri tayin edip, onları birbirinden ayırt edebilirsiniz. Bunların ilki, Irak'tan bu tarafa doğru, Diyar-ı Rebia'dır. Ondan sonra Diyar-ı Mudar, sonra Diyar-ı Bekr gelir. Diyar-ı Bekr'in dört kasabası vardır. Diyar-ı Rebia'nın metropolü Musul; şehirleri Hadîse, Ma'lesay, Haseniyye, Telaar, Sincar, Cibâl, Beled, Ezreme, Berkaid, Nasibîn, Dârâ, Kefertusa, Resûlayn, Semânîn'dir. Nahiyesi Cezîret ibni Ömer'dir. Buradaki kasabalar Feşşabur, Bâinâsâ, Mugise ve Zevezân'dır. Diyar-ı Mudar'ın metropolü Rakka'dır. Diğer yerleşim birimleri ise şunlardır: Muhtarika, Râfika, Hanuka, Hariş, Tel Mehrâ, Bâcervân, Hısn Mesleme, Tar'ûz, Harran, Roha. Bir diğer nahiyesi Seruc, Keffrzab ve Kefrsirin'dir. Diyar-ı Bekr'in başkenti Amid, şehirleri Meyâfârikayn, Tel Fâfân, Hısnkeyfa, el-Far, Haziye vs.'dir. Fırat çevresindeki şehirlerin en büyüğü Rahbet ibn Tavk, Karkısıya, Âne, Dâliye ve Hadîse'dir. Başkent Habur'un kazası Arabân; nahiyeleri Husayn, Şemsiniyye, Mikisîn, Sukayru'l Abbas, Hişe, Sekiniyye ve Tenânîr'dir. Musul: Bu bölgenin metropolü Musul'dur. Büyük bir şehirdir; binaları sağlam, iklimi mütedil ve suları temizdir. Büyük bir şöhreti olan antik bir kenttir. Pazarları ve hanları

³³ el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, a.g.e., s.142-144.

güzelidir. Pek çok önemli şahıs, kültürlü kişi çıkarmıştır. Ravisi ve fakihî hiç eksik olmamıştır. Bağdat'ın tahıl deposudur. Er-Rehab kervanları buradan geçer. Pek çok mesire yeri, pek çok özellikleri vardır. Meyveleri kaliteli, hamamları muhteşem, evleri güzel, etleri lezzetlidir. Cıvıl cıvıl bir şehirdir; ama bahçeleri uzaktadır. Güney yeli bir azaptır ve nehir suyu kolay ulaşılacak bir yerde değildir. Şehir, tıpkı Basra gibi yarıoval şekillidir ve fazla büyük değildir. Şehrin üçte biri Zübeyde nehri sahilinde Murabbaa denilen kaleye benzer bir yerden oluşur. Buraya Sûku'l Erbaa (Perşembe Pazarı) denilir. Bu pazarda çiftçiler ve hububatçıların toplandıkları geniş bir alan vardır. Her köşede bir han bulunur. Cami ile sahil arası bir ok atımlık mesafedir. Cami bir tepe üzerine kurulmuştur ve sahil tarafından bir merdivenle çıkılır. Pazar tarafındaki merdiven daha küçüktür. Caminin dört bir yanı traverten taşından yapılmış kemerli revaklarla çevrilidir. Kapalı alanın kapısı yoktur. Pazarların çoğu bedesten türüdür. Kuyu suları tuzlu olduğu için içme suyunu Dicle ve Zübeyde nehirlerinden temin ederler. Şehir, nehir sahili üzerindedir ve halife sarayı şehrin diğer ucunda, yarım fersah mesafede, eski Nuneva [Ninova] yakınındadır. Musul'un asıl adı Havlan'dır. Araplar yerleşim alanlarını buraya kadar genişletip, orasını ana şehirleri haline getirince Musul [Mavsıl] adını verdiler. Nuneva (Ninova): Musul'un komşusudur ve Matta oğlu Yunus'un şehridir. Zamanla rüzgarların etkisiyle yıkılmış olan bir kalesi vardır. Şimdi yan tarafından akıp giden Havsar nehri ile sulanan ekin tarlaları bulunmaktadır. *Mer-Cüheyne*: Irak'a doğru, Musul tarafında, Dicle üzerindedir. Bol miktarda güvercinlik vardır. Kalesi taş ve alçıdan yapılmıştır. Cami, kasabanın ortasındadır. *Hadise*: Yine Dicle sahilinde dik bir yamaç üzerindedir. Merdivenle çıkılır. Cami kanalın yakınındadır ve yarım daire şeklindedir. Cami hariç evleri kerpiçtir. *Semânîn*: Cudi dağının eteğinde, Ermenistan tarafından akan gür bir nehrin sahilindedir. Ebû Ali Abdulmun'im b. İdris babası Vehb b. Münebbih'ten naklederek anlatır: "Nuh gemiden indikten sonra bir köy kurdu ve ona Semânîn adını verdi. Tufan'dan sonra kurulan ilk köydü. Nuh, köye beraberinde bulunan adamların sayısına göre ev yaptı. El-Cezîre'de (Mezopotamya) kurulan ilk köy budur." Cezîret ibni Ömer: Üç tarafı suyle çevrili büyük bir başkenttir. Dicle onunla dağ arasında akıp gider. Güzel manzaralı, sevimli bir yerdir. Binaları taşandır. Yerleşimi, Dicle'nin doğu tarafındadır. Kış ayları çamurludur. Nasibîn: Çok daha sevimli bir yerdir ve daha küçüktür, ama Musul'dan daha geniştir. Meyveleri oldukça boldur. Güzel hamamları ve ihtişamlı sarayları vardır. Halkı sağlıklı ve zekidir. Pazar bir kapıdan diğer kapıya kadar uzanır. Taş ve balçıkla yapılmış bir kalesi vardır. Cami şehrin ortasındadır. Allah bizi buranın akreplerinden korusun. Sincar: Çorak bir bozkırdır. Bol miktarda hurma ağacı vardır; içinde caminin yer aldığı mahallenin halkı daha ziyade ayakkabı imalatıyla uğraşır. Halk, içme suyunu tatlı sulu sarnıçlardan ve birçok gözeden temin eder. Resulayn: Bir vadidedir. Alt kısmında bir su geçidi vardır ve etraf su kaynaklarıyla doludur. Küçük bir gölü

vardır ve derinliği iki adam boyundadır. Göl o kadar temizdir ki, bir dirhem düşse, dipte görünür. Evleri taş ve balçıktandır. Bağları ve tarlaları vardır. 360 kaynaktan çıkan su bir akıntı oluşturarak Rakka'ya doğru akar. Amid: Oldukça müstahkem bir şehirdir. Kalesi güzeldir ve özenle yapılmıştır. Antakya şehrine benzerlik arz eder. Sandalyeyi andıran, kapıları ve mazgallı siperleri olan bir dış duvarı vardır. Dış duvarla kale arasında geniş bir alan bulunmaktadır. Antakya'dan daha küçük olan bu şehir, siyah granit taşlardan yapılmıştır ve evlerin temellerinde de aynı taşlar kullanılmıştır. Dicle'nin batı tarafında bazı kaynaklar mevcuttur; hoş bir manzarası vardır. Müslümanların serhadlerinden ve müstahkem kalelerindedir. Cami, şehrin ortasında yer alır. Şehrin beş kapısı vardır: Su Kapısı, Dağ Kapısı, Rum Kapısı, Tepe Kapısı ve Enes Kapısı. Sonuncusu küçük bir kapıdır ve yalnızca savaş zamanlarında kullanılır. Şehir kalesi kısmen dağ üzerine kurulmuştur. Günümüzde Müslümanların Amid'den daha önemli ve büyük bir karakol şehri ve müstahkem yeri yoktur. Meyâfârikayn: Hoş manzaralı, mazgallı siperlikleri olan müstahkem bir şehirdir. Şehrin çevresi surla çevrilidir ve surun önünde bir hendek vardır. Halkı cahildir ve bağ-bahçesi azdır. İçme suyunu gözelerden ve nehirden temin eder. Kışları vıcık vıcık çamurdur ve eyaletin en pis şehridir. El-Cibâl: Müstahkem bir mevkidir. Bir kalesi ve banliyösü vardır. Camisi şehrin bir ucunda yer alır. İçme suyunu tatlı suları olan kanallardan alır. Evleri taş ve kerpiçtir, ama surları dayanıklı değildir. Hısn Keyfâ: Bereket dolu bir yerdir. Müstahkem bir kalesi ve pek çok kilisesi vardır. İçme suyunu Dicle'den alır. Bunlar, bizim bu eyaletteki şehirler hakkında bildiklerimizdir. Bidlis'ten ise Rehab eyaletinden söz edersen bahsedeceğiz. Rakka: Diyar-ı Mudar'ın başkentidir. Fırat sahili üzerindedir. Geniş bir kalesi vardır ve sur üzerindeki koridorda iki atlı yan yana aynı anda gidebilir. Bununla birlikte şehir büyük değildir ve yalnızca iki kapısı vardır. Ancak, oldukça temizdir ve eski mesire yerlerindedir. Şehir oldukça eski zamanda kurulmuştur; pazarları kapalı ve tentelidir; birçok kasabası ve bağ-bahçesi vardır. Zeytini boldur ve kaliteli sabunları vardır. Hârikulâde bir camisi ve bakımlı hamamları mevcuttur. Şehrin adı her iyi eyalette de iyi bilinir. Suriye onunla sınırdış, Fırat ise bir kenarındadır. Eğitim seviyesi yüksektir. Dört bir yanı Arap kabileleriyle çevrilidir ve şehre giden yollar bozuktur. Rakka el-Muhterika (yakılmış Rakka) ona yakındır, fakat boş ve harabe haldedir. Râfika, Rakka'nın banliyösüdür. Camisi nalbantçılar çarşısındadır. Halbuki Rakka'nın camisi manifaturacılar [bezzâzin] pazarındadır. Rakka'da iki cins üzüm ve dut ağacı vardır. Caminin yanında ağaç sütunlar üzerine yapılmış bir ev bulunmaktadır. Harran: Nezih bir kenttir. Eylâ (Kudüs) tarzında yapılmış taş bir camisi vardır ve kentin uç tarafındadır. Adı bilinmeyen bir su kanalı vardır. Tarlalar kuyu suyuyla sulanır. Çok kaliteli pamuk yetiştirilir. Terazilerinin doğruluğu konusunda darb-ı meseller söylenmiştir. Roha: Tîb tarzı kurulmuş bir şehirdir ve müstahkemdir. Oldukça bakımsız olan

camisi şehrin uç kısmındadır. Uzunlamasına yapılmış, mozaik kaplı güzel bir kilisesi vardır. Dünyanın harikalarından biridir. Habur: Habur bölgesinin başkenti Arabân'dır. Bir tepe üzerinde yer alan kentin çevresi bağlarla çevrilidir. Fiyatlar ucuzdur ve pek çok tarlası vardır. Diğer kasabalar geniştir. Fırat bölgesinin en önemli kenti Rahbe'dir. Sahra tarafında geniş bir şehirdir. Yarım daire şeklinde kurulmuş olan şehrin bir kalesi ve bir banliyösü vardır. Diğer kasabalar sahraya doğru kurulmuştur ve mâmur haldedir. *İklim*: Akûr bölgesinin iklimi ve görenekleri Suriye'ninkine yakındır ve Irak'ın iklim ve göreneklerine benzerdir. Sincar ve Fırat kasabaları gibi hurma yetiştirilen sıcak bir bölgesi vardır. Amid bölgesi dağlara yakın olması sebebiyle soğuktur. Bölgenin kasabaları içinde en sağlıklı hava Musul'dadır. Binaların çoğu taştan yapılmıştır. Burada hiç katilesiz su görmedim; nehirleri kirli olan bir vadiye rastlamadım. Bölgede hiç Mecusî yoktur; Sâbiiler yalnızca Roha ve Harran'dadır. Burada göl yoktur ve bölgenin denizle bağlantısı bulunmamaktadır. Vaizleri fazla meşhur kişiler değildir. Gıda maddelerinin satıldığı bir pazarı yoktur. *İtikat*: Mezhepleri ehl-i sünnet ve'l cemaattir. Yalnızca Âne'den Mûtezilîler kalabalıktır. Ehl-i rey²²⁵ konusunda yalnızca Hanefiler ve Şafiiler söz sahibidir. Bölgede Hanbelîler de vardır. Şiilerin sayısı da dikkat çekecek orandadır. Sapık fikirler onları birbirine düşürmemiş ve çekişmeye sevk etmemiştir. Fakihleri Abdullah b. Âmir'in kıraatını tercih ederler. Bir defasında Zebîd'de bulunduğum sırada kasabadaki Becâlarla Habeşliler arasında bir arbede yaşandı. Kadı benden onlara ak-şam ve yatsı namazını kıldırمامı istedi. Aynı kadı bir gün bana "İnsanlar sana teşekkür ediyorlar, ama benim sana bir serzenişim olacak" dedi. "Niçin, kadı hazretleri?" diye sordum. "Sen Kûfe halkının tâbî olduğu fıkhi okumuşsun, ama onların kıraatına uymuyorsun. Seni İbni Âmir'in kıraatını tercih etmeye iten sebep nedir?" dedi. Onun bu sorusuna şu cevabı verdim: "Bunun dört sebebi var". Bana "Nedir bu sebepler?" diye sordu. Şu cevabı verdim: "Önce birincisinden başlayayım. İbni Mücahit, İbni Âmir'den üç şey nakletmiştir. Birincisi, o, kıraatı Osman b. Affan'dan okumuştur. İkincisi henüz küçük yaştaiken Kur'an'ı Osman'dan dinlemiştir. Üçüncüsü, Osman'dan kıraat öğrenenlerden kıraat tahsil etmiştir ki, bunlar da kıraat imamlarından başkası değildir. Onların da her biri ile Ali, Abdullah, Ubeyy ve İbni Abbas arasında iki veya üç kişi vardır. Onunla Osman arasında Müslümanların Mushaf konusunda görüş birliğine vardığı, Kur'an'ı toplayıp çoğaltma konusunda ittifak ettiği bir kişi vardır ki, Osman'ın Mushaf'ının toplanmasında ve bizzat Mushaf'ı konusunda görüş birliğine katılmayan iki üç kişinin en doğru kıraat olarak gördüğü kişi odur. Suriye, Mısır ve Hicaz'da Osman'a ait Mushaf'lar gördüm. Bunlardan hiçbiri İbni Âmir'in kıraatına ters düşmüyordu. İkinci sebebe gelince, İbni Âmir'in kıraatını tutarlı gördüm. Çünkü o bir yerde "t"yi veya vurgulu "t"yi bir yerde kullanmışsa, hepsinde aynı şekilde kullanmıştır. Halbuki başkaları filan sûrede "t" olarak okuduklarını, başka bir sûrede "y", bir sûrede *sedden* okuduklarını, bir başkasında

suddan, keza aynı kelimeyi bir yerde *haracen*, bir başka yerde *harcan*, keza bir yerde *kerhen*, aynı kelimeyi başka bir yerde *kurhen* olarak okuyorlar. Daha bunun gibi birçok örnek vardır. Dolayısıyla fıkıh araştırmalarına her zaman ilgi duymuş bir insan olarak ben, İbni Âmir'in sistemini daha kolay ve usûl-ü fıkha daha yakın buldum. Üçüncü sebep şudur: Diğer kurralların okuyuşu konusunda üç ila otuz arasında değişik rivayet vardır. İbni Âmir hakkında yalnızca bir rivayet vardır ve o da onun kıraatını nakleden Yahya'dır. Bununla birlikte olan ihtilaflar da Yahya'dan kaynaklanmıştır. Çünkü Zekvân ve Hişam b. Ammâr kıraatta Yahya'nın metodunu uyguluyorlardı. Dolayısıyla ben onun kıraatından eminim. Dördüncü sebep şudur: Ben Suriyeliyim. Mezheb konusunda onlardan ayrılmışsam da kesinliğinden emin olduğum kıraat konusunda ayrılmam söz konusu değildir." Bu defa kadı: "Aferin sana, Abû Abdullah. Verdiğin bilgiyle beni aydınlattın. Artık bu kıraatın doğru olduğuna kanaat getirdikten sonra onun benim indimdeki değeri yükseldi" dedi. Şimdi şayet biri çıkıp da "İbni Âmir birkaç yerde kendi kendine ters düşmüştür" derse, ona "Aksine o kendi kendisiyle ters düşmediği için biz bu kıraatı tutuyor ve hüsn-ü zanda bulunuyoruz. Çünkü kıraatlar kıyas yoluyla öğrenilmez. Eğer o bir konuda bize ters düşmüşse, biliriz ki aslında o bir otoriteye uymuştur ve ondan nakletmiştir ki, yaptığı nakil kıyasa uygundur. Eğer bir başkası selefler onu tenkit etmiştir ve kelime okumalarında bazı hatalar bulmuştur derse, ona da şu cevabı veririz: Kıraat imamları arasında tenkit edilmeyen kimse yoktur. Görmüyor musun Asım ve Hamza'yı *da'f* (ضعف) kelimesinde, Ebû Amr'a *nense'ha* (ننساها) ve *hazeyni* (هذين) kelimesinde tenkit etmişlerdir. Önde gelen mezheb sahipleri herkesi protesto ederler ve kendi mezheplerini doğru görürler. İmamlara ancak cahil birisi sataşır. Eğer aynı kişi tutup da "İbni Âmir tanınmış biri değil, kıraatı da yaygın değildir" derse, cevabımız şu olur: Eğer İbni Âmir Hicaz veya Irak'ta olsaydı ne meşhur olurdu ne de kıraatı istisnai bir kıraat olurdu. Ama Mısır'da gözden uzak bir yerde olduğu için çok az insan yanına geldi, çok az kişi de ondan kıraat tahsil etti. Görmüyor musun Evzâî fıkıh imamlarından olmasına rağmen bu yüzden ekolü silindi gitti. Eğer İbni Âmir ve Evzâî hacca gitmiş olsalardı ekolleri doğuda da yayılırdı, batıda da. Eğer bir başkası çıkıp "Sen, önde gelen ilim adamları ve zahitlerle bir arada bulunanlardan değil misin? Onların çoğu ayrı bir yol tutmak yerine umumi kıraatı tercih ederler" derse, cevabımız şudur: Ama ben seyahatlarım sırasında kıraat imamlarıyla karşılaştım ve onların huzurunda tilavet ettim ve kendilerinden faydalandım. Genel kıraat kurallarına göre okuduğumda beni küçümsediler ve parmaklarıyla talebelerine gösterdiler. Ama farklı bir okuma sergilediğimde bana önem verdiler." *Nehirler*: Bölgenin su sıkıntısı yoktur ve bu suların çoğu Dicle, Fırat ve Habur'dan gelir. Sonuncusu suyunu kaynaklardan alır ve Fırat'a karışır. Irak Dicle'si Kehf ez-Zulumât (Karanlıklar Mağarası)ndan doğar. Suyu yeşildir. Sonra birkaç nehir ona karışır ve en son karışan nehir ise Zâb suyudur. Fırat'ın

mübarek, Dicle'nin lanetli bir nehir olduğu söylenir. *Üretim*: Bu bölgede bazı ticari eşya üretilir. Musul'dan hububat, bal, kurutulmuş et, kömür, yağ, peynir ve menn, sumak, nar tohumu, kamış, demir, metal çubuklar, bıçak, ok, kurutulmuş balık ve zincir gelir. Sincar'den ceviz içi, nar tohumu, şeker kamışı ve sumak gelir. Nasibîn'den kestane, meyve kurusu, terazi, hokka ve koku ağacı gelir. Rakka'dan sabun, zeytin ve divit; Harran'dan tatlı, bal, şarap küpü, pamuk ve terazi; el-Cezîre'den ceviz, fıstık, tereyağı ve iyi cins atlar gelir. Haseniyye'den peynir, keklik, tavuk, Şiraz peyniri, meyve hakı ve üzüm; Ma'lasaya'dan süt ürünleri, kömür, üzüm, taze meyve, kendir tohumu, kinnap, kurutulmuş et gelir. Beled'den kazan içinde süt gelir. Bu sütü teknelerle getirirler. Bir kazanı beş dâneke satılır ve iki mann süt alır. Rahbe'den son derece kaliteli ayva; Âmid'den yünlü elbise, Sicilya tarzı dokunmuş Bizans keteninden mamul giysiler gelir. Bu bölgenin ürettiği mallar genel olarak sabun, zincir, kayış, at, tatlı, pamuk ve Harran terazileridir. AN: (Rumca bir kelime olduğunu sanıyorum. Arapçada öfkelenen insana da âmid derler. Diyar-ı Bekr'in büyük ve önemli şehridir. Astronomlara göre beşinci iklimde yer alır. Dicle kenarında siyah taştan kurulmuş müstahkem kalesi olan eski bir şehirdir. Ortasında gözeler ve kuyular vardır. Derinlikleri iki zirâ' kadardır. Bu yüzden suyu ellerini uzatarak alırlar. İbnü'l Fakîh'in anlattığına göre şehrin bir tarafında yer alan dağda bir yarık varmış. Bu yarığın içinde bir kılıç durmuş ve biri elini yarığın içine sokup kabzayı iki eliyle kavradığında kılıç titrer ve o kişi ne kadar güçlü olursa olsun korkuya kapılmış. Bu kılıç demiri mıknaştan daha güçlü çeker. Eğer kılıç bu haliyle yüz yıl yerinde bırakılsa yine de çekim gücünden bir şey kaybetmezmiş; HA: İmid olarak okuyun.) *Ölçü âletleri*: Mud, mekkûk, kafız ve kâre'dir. Mekkûk on beş rıttır. Mud, dörtte biridir. Bir kâre rıttır. Kafız ise onun dörtte biri değerindedir. Bir mekkûk bir kafızın dörtte biridir. Bu bölgede kullanılan rıtl Bağdat rıtlı ile aynıdır. *Fark*'ları da Bağdat farkı ile aynıdır ve 36 rıtl'a eşittir. *Dilleri*: Burada yaşayan halk Arap olduğu için dilleri temizdir ve Suriye'de kullanılan dilden daha doğrudur. En iyi lehçe Musul'dadır ve üstelik buranın insanı daha güzel çehrelidir. Musul, bölgedeki diğer şehirlerden daha sağlıklı bir iklime sahiptir. Şehirde birçok kabileye mensup insan yaşar, fakat Hâris oğulları daha kalabalıktır. *Kutsal ziyaret yerleri*: Musul yakınlarında Mescid-i Yunus ve Yunus adıyla bağlantılı başka yerler vardır. Eski Nuneva yakınında Tel Tevbe (Tövbe Tepesi) denilen yerin üst kısmında bir cami ve cami yakınındakilerin evleri vardır. Bu camiyi Nasıruddevle'nin kızı Cemile yaptırmış ve camii için birçok mal vakfetmiştir. Orayı yedi defa ziyaret etmenin Mekke'ye hacca gitmekle eşdeğer olduğu söylenir. Cami, Cuma geceleri ziyaret edilir. Burası Yunus'un kavminin başına ilahi azabın geleceğini anladığında çıktığı yerdir. Buraya yarım fersah mesafede Ayn Yunus (Yunus Çeşmesi) vardır. El-Beled kasabasının dışında bir kaynak vardır ki, Yunus'un tutulduğu lebra hastalığından kurtulmak için yıkandığı kaynak olduğu söylenir. Aynı yerde onun adını taşıyan bir cami

daha vardır ve Yaktin ağacının bittiği yer de burasıdır. Meyâfârikayn'a bir fersah mesafede Aziz Thomas Manastırı vardır. Manastır içinde ayakta dimdik duran kurumuş bir ceset vardır. Bunun Hz. İsa'nın havarilerinden Yâbis olduğu söylenir. Zülkarneyn kalesi Rehab yolu üze-rindedir. Oldukça müstahkem ve bakımlı haldedir. Kalenin altında Zülkarneyn'in içine girdiği Karanlık Mağarası vardır. Mesleme b. Abdülmelik de bu mağaraya girmek istemiş, meşale ve mumlar hazırlatmış, fakat bunlar sönünce geri dönmüştür. Dünyanın harikalarından biri de Nasibin'deki kaynaktır. Bu kaynaktan beyaz kireç çıkar. Onu hamamlarda ve evlerde kullanırlar. Musul'da Kuduz Manastırı (دير الكلب) denilen bir manastır vardır. Kuduz köpek tarafından ısırılanlar buraya getirilir ve rahiplerin yanında elli gün kalarak Allah'ın izniyle iyileşirler. Aynı bölgede bir kaynak vardır ki, ondan su içen kişi üç gün sonra ölür. Musul'a bir berîd mesafede Ba'shika adında bir köy vardır. Burada bir bitki yetişir. Onu söken kişi eğer hemoroid veya sıraca hastası ise hastalığından kurtulur. Eğer bu iki hastalıktan muzdarip olan kişi bir adama bir dirhem ve büyük bir iğne verip orada yaşayan ve bu bitkiyi sökebilecek kabiliyette olan bir aileye gönderir ve aileden birisi sözü edilen bitkiyi hasta adam adına sökerse, hasta kişi Şaş'ta (Teşkent) olsa bile iyileşir. Diğer kişi ise o bir dirhemi harcayabilir. Dünyanın üç harikası vardır derler: İskenderiye Feneri, Sanca Köprüsü ve Roha Kilisesi. Söylendiğine göre Mescid-i Aksa bu kiliseye nazire olarak yapılmış. Mescid bir depremle birlikte yıkılınca bu defa onun yerine Dimaşk Camii yapılmış. Sanca Köprüsü Cudi dağına beş fersah mesafededir ve delikli taşlardan yapılmıştır. Eğer su üzerine çıkarsa bu taşlar sallanır. Burada Konstantinopolis'ten kısaca bahsetmemiz gerekiyor. Çünkü orada Müslümanların toplantı yaptıkları ve ibadet ettikleri bir ev vardır. Fakat bu şehirle ilgili farklı görüşler, idari sistemi, yüzölçümü ve binaları hakkında yalan yanlış bilgiler anlatılır. Bu yüzden insanlara onu anlatmam ve doğru bilgiler vermem gerekiyor. Bu şehre giden yolları da anlatacağım. Çünkü Müslümanlar savaş esiri satın almak, mektup götürüp getirmek, savaşmak ve ticaret yapmak amacıyla oraya gidiyorlar. Bilesin ki, Mesleme b. Abdülmelik Rum topraklarına saldırıp başkentine girince Bizans Dog'una (yani imparatora) hipodrom yanındaki sarayının karşısına esir düşmeleri halinde asilzadelerin ve üst düzey kişilerin kalabilecekleri bir ev yapılmasını şart koştu. Çünkü böylece hükümdarın koruması altında olabileceklerdi. Mesleme'nin bu isteği kabul edildi ve Daru'l Balat bina edildi. Balat, hipodromun arkasındadır ve orada ipekli brokar imal edilir. Konstantiniyye, Basra kadar büyüktür veya ondan biraz küçüktür. Evleri taşandır. Tek kaleyle korunan diğer müstahkem şehirler gibi oldukça müstahkemdir. Bir kenarı denizdir. Hipodrom sahildedir. Daru'l Balat ve hükümdar sarayı aynı hizadadır ve hipodrom bu iki bina arasında yer alır. Bu iki binanın kapıları birbirine bakar. Hipodromun ortasında merdivenle inilen bir platform vardır. Daru'l Balat'ta yalnızca bir görev

veya anlaşma yahut gezmek için giden seçkin Müslümanlar kalabilir. Diğer esir Müslümanlar köle olarak imalatta çalıştırılırlar. Ağzı sıkı insan, ne iş yaptığı sorulduğunda onu söylemeyen kişidir. Esirler bazen birbirleriyle ticaret yapar ve bundan menfaat temin ederler. Burada domuz eti yiyeni ayıplamıyorlar. Burunlarını delmiyor ve dillerini iki parçaya ayırmıyorlar. İmparatorun sarayından Daru'l Balat'a kadar uzanan bir başlama noktası vardır. Üzerinde bronz bir at heykeli bulunur. Şehir sakinleri belli zamanlarda buraya müsabaka seyretmeye gelirler. Bu müsabakalarda kralın adı "Waynatwâ", başvezirin adı ise "Brâsiyânâ"dır. Eğer müsabakaları kimin kazanacağı üzerine bir kehanette bulunacaklarsa iki grup oluştururlar. Sonra atları platform çevresinde koştururlar. Eğer imparatorun yer aldığı grubun atları birinci gelirse, zafer Romalıların olacak derler ve "Waynatwâ! Waynatwâ!" diye bağırlar. Eğer başvezirin tuttuğu tarafın atları birinci gelirse, zafer Müslümanların olacak derler ve "Brâsiyânâ! Brâsiyânâ!" diye bağırlar. Sonra Müslümanlara giderler ve onlara onur elbisesi (hil'at) giydireler. Fakat zaferi kazandıkları için de kıskanırlar. Şehrin çok güzel pazarları vardır; fiyatlar düşüktür ve meyve boldur. Bithynia şehrinde, Ma'dinen-Nuhas ve Atrabezund (Trabzon) şehrinde de Müslümanlar vardır. Konstantiniyye'ye giden en direkt yol bu bölgeden geçer. Konstantiniyye'den burada bahsetmemizin sebebi de budur. Bölgenin sınır şehri Malatya ve kasabalarıdır, ama düşman tarafından tahrip edilmişlerdir."³⁴

SONUÇ

Belh Ekolünün üç yazarı olan İstahrî, İbn Havkal ve Makdisî'de tarihî coğrafya üzerine olan bilgilerin dışından sosyal tarih açısından son derece kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Kısmen siyasî tarih bilgilerini de içeren bu bilgiler dönemi anlamakta önem arz etmektedir. Biz de bu bildiride günümüzde hala önemini korumakta olan el-Cezîre coğrafyasının dönemin coğrafya kaynaklarına göre bir profilini çizmeye çalıştık. Bu coğrafyanın o dönem de de kalabalık bir coğrafya olduğunu, ticarî kapasitesinin yüksek olduğunu ve farklı insan ve toplum gruplarının bir arada bulunduğunu gördük.

³⁴ el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, a.g.e., s.145-159.

KAYNAKÇA

- AĞARI, Murat, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar Doğuşu-Gelişimi ve Temsilcileri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2002.
- AĞARI, Murat, “Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri-İbn Hurdazbih, Ya’kubî ve İstahrî”, S. 34, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2008, s.169-170.
- AĞARI, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı”, C: 47, S.2, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2006, s. 157-176.
- AĞARI, Murat, “İstahrî ve Mesâlikü’l-Memâlik’i”, *Journal of History Culture and Art Research*, 2015, C. 4, S. 1, s. 80-104.
- AĞARI, Murat, “İslam Coğrafyacılarında Ye’cüc Me’cüc Bahsi”, C. 7, S. 2, *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, s. 2-32.
- AĞARI, Murat, “İslâm Coğrafyacılarında Üç Kutsal Kent Roma, İstanbul ve Kudüs”, C./S. 1-2, (*Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Karabük, 2021, s. 21-72.
- AĞARI, Murat, “Kazvini’nin Âsâr’ında Türk Coğrafyası”, C. 2, S. 2, *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, Karabük, 2022, s.105-140.
- AĞARI, Murat, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerindeki Türklerle İlgili Bilgiler ve Veriliş Tarzları”, S. 8, *YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2005, s. 35-66.
- el-Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *İslam Coğrafyası (Ahsenü’t-Tekâsim)*, (Çev: D. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- Hudûdü’l-Âlem Mine’l-Maşrik İle’l-Magrib, (Çev: A. Duman-M. Ağarı), Kitabevi Yayınları, 2019.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (Çev. R. Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2017.
- İbn Havkal, *Kitâbu Süretü’l-Arz*, (Haz. F. Sezgin), Leiden, 1992.
- İbn Hurdazbih, *Ülkeler ve Yollar Kitabı*, (Çev: M. Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2019.
- İbn Hurdazbih, *Kitâbu’l-Memâlik ve’l-Mesâlik*. (Haz. M. Mahzum), Beyrut, 1988.
- İbn Rûsteh, *Kitâbü’l-A’lâki’n-Nefise*. Leiden, 1982.
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları-Değerlendirme-Metin*, (Çev: M. Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- İstahrî, *Mesâlikü’l-Memâlik*, Brill, 1927.
- Kazvini (1848). *Âsârü’l-Bilâd Ahbârü’l-İbâd*. (F. Sezgin, Tah.) Göttingen, 1848.
- Makdisî, *Ahsenü’t-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Ekâlîm*, (M. J. de Goeje, Tah.) Lei, 1906.
- Ya’kubî (2002). *Kitâbü’l-Buldân*. (M. E. Dannâvî, Tah.) Beyrut.
- Ya’kubî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev: M. Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.